

III. ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ ΓΑΜΟΥ, 17 Ιουλιου-15 Αυγουστου 310 π.Χ.

ΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΕΙΔΟΣ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Πρόκειται για ένα συμβόλαιο γάμου και μάλλον το αρχαιότερο που έχει σωθεί, το οποίο αποκαλείται *συγγράφη συνοικισίας* (στ. 2). Στο πρώτο τμήμα του συμβολαίου (στ. 2-4) δηλώνεται ότι ο Ηρακλείδης από την Ήμινο λαμβάνει τη Δημητρία ως νόμιμη σύζυγό του (γυναίκα γνήσιαν) από τον πατέρα της Λεπτίνη από την Κω και τη μητέρα της Φιλκίτιδα και ότι είναι και οι δύο ελεύθεροι. Στη συνέχεια (στ. 4-6) καθορίζεται το ύψος της προίκας που προσφέρει η Δημητρία, ενώ ο Ηρακλείδης αναλαμβάνει την υποχρέωση να παρέχει στη Δημητρία όσα ταριάζουν σε μια ελεύθερη γυναίκα και να καθορίσει από κοινού με τον πατέρα της νόθος τον τόπο διαμονής του ζευγαριού. Στους στ. 6-13 ακολουθούν οι αμοιβαίες δεσμεύσεις των δύο συζύγων και οι αντίστοιχες κυρώσεις στην περίπτωση που παραβούν κάτι από τα συμφωνηθέντα. Στους στ. 13-16 ορίζεται ότι το συμβόλαιο γάμου θα είναι έγκυρο σπουδύτερο το προσκομίσει είτε ο Ηρακλείδης είτε η Δημητρία και όσοι την αντιπροσωπεύουν, ενώ και τα δύο μέρη έχουν την υποχρέωση να φυλάζουν ένα αντίγραφο του συμβολαίου, γήρα που έρχεται σε αντίθεση με το ότι τα ιδιωτικά συμβόλαια φύλασσε συνήθως ένας από τους μέρηδες· η διαφοροποίηση αυτή πηγάζει να οφείλεται στο ότι πρόκειται για Έλληνες που είχαν εγκατασταθεί στην Αίγυπτο κατά την πρώιμη ελληνοιστική εποχή και επομένως βρίσκονταν σε διαρκή μετακίνηση. Τέλος, αναφέρονται τα ονόματα των έξι μαρτύρων (στ. 16-18).

ΕΚΔΟΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

P. Elaph. 1. Christ. Mih. 283 (BL I σ. 125). Jur. Pap. 18 (BL II 2 σ. 52). Sel. Pap. 1. Bingen 1966: 403 (BL V σ. 27). Pap. Elaph. Eng. D2.

ΤΕΧΝΙΚΟΤΗΡ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Montevectchi 1936. Wolf 1939: 7-34. Wolf 1952: 1-29, 157-181. Modrzejewski 1969: 137-138 σημ. 56. Valin 1970: 163-206. Modrzejewski 1981: 247-252. Romeroy 1984: 86-98. Grzybek 1990: 182. Modrzejewski 1993: αφ. V. Pestman 1994: 67-69 αφ. 1. Ogdén 1995: 231-234. Ogdén 1996: 335-347. Rowlandson 1998: αφ. 123. Schubert 2000: 65-67 αφ. 6. Yiftach-Franko 2003: 41-44, 59-65, 122-124. Bagnall – Derow 2004: αφ. 145. Thompson 2006: 93-94.

ΚΕΙΜΕΝΟ (Βασισμένο στο *P. Elaph. 1*)

Το κείμενο που ακολουθεί είναι η *scriptura exterior* (κείμενο Α) με κάποιες διορθώσεις. Στο κριτικό υπόμνημα δίνονται τα σημαντικότερα σημεία στα οποία διαφοροποιείται από τη *scriptura interior* (κείμενο Β).

Ἀλέξανδρου του Ἀλεξάνδρου βασιλευστος ἐτεῖ ἑβδόμη Προκλήμιου
σατραπειστρος ἐτεῖ τεσσαρε-

σκαίδεκάτωι μηνός Διου. Συγγράφη συνοικισίας Ηρακλείδου και Δημητρίας.

Λαμβάνει Ηρακλείδης

Δημητρίαν Κωϊαν γυναίκα γνήσιαν πατρός Λεπτίνου Κωϊου και τῆς

ἑλευθέραν προσφερομένην εἰματισμον και κοσμον (δραχμῶν) (χάλκων),

παρεχέτω δὲ Ηρακλείδης Δημητρία

5 ὅσα προσήκει γυναίκε ἑλευθέρα πάντα, εἶναι δὲ ἡμᾶς κατά ταῦτο ὅπου ἀν

βουλή Λεπτίνη και Ηρακλείδη. Εἰαν δὲ τι κακοτεχνοῦσας αἰσκήται ἐπι

αλοχῶση τοῦ ἀνόδρος Ηρακλείδου Δημητρία,

στερησθω ὡμ προσπηέγκατο πάντων, ἐπιδειξάτω δὲ Ηρακλείδης ὅτι ἀν

ἔγκαλῆ Δημητρία ἐναστῶν ἀνόδρων τριῶν,

ὅδς ἀν δοκιμαζῶσων ἀμφοτεροι. Μῆ ἐξέστω δὲ Ηρακλείδης γυναίκα ἀλλῆν

ἐπεισάγεσθαι ἐφ' ὅβρει Δημητρίας μῆδε

τεκνοποιεῖσθαι ἐξ ἀλλῆς γυναίκος μῆδεν παρευρέσει

μῆδεμιά Ηρακλείδην· εἰς Δημητρία

10 εἰαν δὲ τι ποιῶν τούτων ἀλοκήται Ηρακλείδης και ἐπιδείξει Δημητρία

ἐναντίων ἀνόδρων τριῶν, ὅδς ἀν δοκιμαζῶσων

ἀμφοτεροι, ἀνόδοτω Ηρακλείδης Δημητρία τῆμ φερην ἢν προσπηέγκατο

ον Ἀλεξανδρείου (δραχμᾶς) (χάλκας) και προσαποσεισάτω ἀργυρι-

κατά νόμον τέλος ἔχουσης Δημητρία και τοῖς μετά

Δημητρίας πρᾶσσουσιν ἐκ τε αὐτῶν Ηρακλείδου και τῶν Ηρακλείδου πάντων

και ἐγγαλιῶν και ναυτικῶν. Ἡ δὲ συγγράφη

ἦδε κυρία ἐστῶ πάντη πάντως ὡς ἐκεῖ τοῦ συναλλαγματός γεγενημένην,

ὅπου ἀν ἐτεροφέρη Ηρακλείδης κατά

15 Δημητρίας ἢ Δημητρία τε και τοι μετά Δημητρίας πρᾶσσοντες ἐτεροφέρουσιν

κατά Ηρακλείδου. Κυριοι δὲ ἐστῶσαν Ηρακλεί-

δης και Δημητρία και τας συγγραφάς αὐτοὶ τὰς αὐτῶν φυλάσσοντες και ἐπεγφέροντες κατ' ἀλλήλων. Μάρτυρες Κλέων Γελῶιος, Αντικράτης Τημνίτης, Λύσις Τημνίτης, Διονύσιος Τημνίτης, Αριστόμαχος Κυρηναίος, Αριστόδικος Κώιος.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΟ ΚΡΙΤΙΚΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- 1. Α τεσσαρε
- 2. Β Ηρακλείδης Τημνίτης.
- 4. ^Α Π παπ. = (δραχμῶν) (χιλιῶν)
- 10. Β δοκιμάσων
- 11-12. ^Α Π παπ. = (δραχμάς) (χιλιάς)
- 14-5. Β Δημητρίαῖν ἀντί κατὰ Δημητριάς
- 15. Β συμπρασσοντες, ὅπου ἀν' ἐπιγεφέρων, ἐσθωσαν
- 16. Β τε και Δημητρία, Α Μαρτερες

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ

Κατὰ το ἔβδομο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξάνδρου, γιοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου, το 14ο ἔτος τῆς σατραπείας τοῦ Πτολεμαίου, το μήνα Δίο. Συμβόλαιο γάμου τοῦ Ηρακλείδῃ και τῆς Δημητριάς. Ο Ηρακλείδης (ἀπὸ τὴν Τήμνο) παίρνει τὴ Δημητρία ἀπὸ τὴν Κω ὡς νόμιμὴ σύζυγὸ τοῦ ἀπὸ τὸν πατέρα τῆς Λεπτίνῃ, Κώω, και τὴ μητέρα τῆς Φιλωτίδα· και οἱ δύο εἶναι ἐλεύθεροι. Εκείνη φέρει ὡς προίκα ρουχισμό και κοσμήματα ἀξίας χιλίων δραχμῶν και ο Ηρακλείδης θὰ παρέχει στὴ Δημητρία ὅλα ὅσα ἀρμόζουν σὲ ἐλεύθερῃ γυναίκα. Θα ζήσουμε δε μαζί ὅπου φαίνεται καλύτερο στο Λεπτίνῃ και τὸν Ηρακλείδῃ, ἀφοῦ ἀποφασίζουν ἀπὸ κοινού. Εἴν η Δημητρία συλληφθεῖ να κάνει κάποια κακὴ πράξη που ντροπιάζει τὸν ἀνδρὰ τῆς Ηρακλείδῃ, να στερηθεῖ ὅλα ὅσα ἔφερε ὡς προίκα, ο Ηρακλείδης ὁμως να ἀποδείξει ὅ,τι τυχὸν καταγγέλλει ἐναντίον τῆς Δημητριάς μπροστά σὲ τρεῖς ἀνδρες τὸς ὁποίους θὰ ἐγκρίνουν και οἱ δύο. Να μην ἐπιτρέπεται στὸν Ηρακλείδῃ να φέρει στο σπίτι ἄλλη γυναίκα προσβάλλοντας τὴ Δημητρία, οὔτε να τεκνοποιήσει ἀπὸ ἄλλη γυναίκα, οὔτε να κάνει κάποια κακὴ πράξη ο Ηρακλείδης ἐναντίον τῆς Δημητριάς με ὁποιοδήποτε πρόσχημα. Εἴν ὁμως ο Ηρακλείδης συλληφθεῖ να κάνει κάτι ἀπὸ αὐτὰ και ἡ Δημητρία τὸ ἀποδείξει μπροστά σὲ τρεῖς ἀνδρες, τὸς ὁποίους ἐγκρίνουν και οἱ δύο, να ἀποδώσει ο Ηρακλείδης στὴ Δημητρία τὴν προίκα χιλίων δραχμῶν τὴν ὁποία

ἔχει προσκομίσει και να πληρώσει ὡς πρόστιμο ἐπιπλέον χιλίες δραχμῆς σὲ ἀργυρὸ νόμισμα τοῦ Ἀλεξάνδρου. Η Δημητρία και ὅσοι ἐνεργούν για λογαριασμό τῆς να ἔχουν τὸ δικαίωμα ἐκτέλεσης, σαν να ἐπρόκειτο για δίκη που ἔχει νομίμως ολοκληρωθεῖ, εἰς βάρος τοῦ ἰδιοῦ τοῦ Ηρακλείδῃ και ὅλης τῆς περιουσίας τοῦ, τόσο στὴν Σηρὰ ὅσο και στὴ θάλασσα. Αὐτὸ τὸ συμβόλαιο να ἰσχύει ἀπὸ κάθε ἀποψη, ὅπου τυχὸν ο Ηρακλείδης τὸ προσκομίσει κατὰ τῆς Δημητριάς ἢ ἡ Δημητρία και, ὅσοι ἐνεργούν για λογαριασμό τῆς, τὸ προσκομίζουν κατὰ τοῦ Ηρακλείδῃ, σαν να εἶχε γίνεῖ ἡ συμφωνία σὲ ἐκεῖνο τὸ μέρος. Ο Ηρακλείδης και ἡ Δημητρία να ἔχουν τὸ δικαίωμα να φυλάξει ο καθένας τὸ δικὸ τοῦ συμβόλαιο και να τὸ προσκομίζουν ο ἕνας κατὰ τοῦ ἄλλου. Μάρτυρες: Κλέων Γελῶιος, Αντικράτης Τημνίτης, Λύσις Τημνίτης, Διονύσιος Τημνίτης, Αριστόμαχος Κυρηναίος, Αριστόδικος Κώιος.

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΤΟ ΦΟΡΕΑ ΤΟΥ

Ο πάπυρος βρέθηκε στὴν Ἐλεφαντίνη και φυλάσσεται στο Ἀgyptisches Museum und Papyrussammlung der Staatlichen Museen τοῦ Βερολίνου. Σῶζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση. Ἐχει ὕψος 0,40 μ. και πλάτος 0,35 μ.

Τὸ συμβόλαιο εἶχε γραφθεῖ δύο φορές, μῖα σὲ κάθε πλευρὰ τοῦ παπύρου, με σκοπὸ τὸ ἕνα κείμενο να εἶναι ὁρατὸ (scriptura exterior), ἐνὸ τὸ ἄλλο –που ἦταν και σφραγισμένο– να μείνει προφυλαγμένο στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τυλιγμένου παπύρου (scriptura interior), ὥστε να μην παραποιηθεῖ. Τα δύο κείμενα ἔχουν κάποιες μικρὲς διαφορὲς μεταξὺ τὸς (βλ. κριτικὸ ὑπόμνημα)· στὶς περισσότερες δημοσιεύσεις ἐμφανίζεται ἡ scriptura exterior.

Η μορφή τὸν γραμμάτων εἶναι τυπικὴ τῆς πρώιμης πτολεμαϊκῆς ἐποχῆς, στὴν ὁποία ἀνήκει τὸ ἔγγραφο. Εἶναι κάπως πρόχειρη και τὰ γράμματα τὶς περισσότερες φορές δὲν συνδέονται μεταξὺ τὸς.

Μέχρι πρόσφατα τὸ κείμενο αὐτὸ θεωρούνταν τὸ ἀρχαιότερο ἑλληνικὸ ἔγγραφο που ἔχει σωθεῖ σὲ πάπυρο· τὴ θέση αὐτῆ, ὠστόσο, πήρε ἕνα ἔγγραφο που προέρχεται ἀπὸ τὴ Saqqara και ἔχει χρονολογηθεῖ στο 331 π.Χ. (SB XIV 11942· Turner 1974). Συνεχίζει, ἐντούτοις, να ἀποτελεῖ τὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο συμβόλαιο γάμου στα ἑλληνικά.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Η χρονολόγηση του παπύρου δίνεται στους δύο πρώτους στίχους: κατά το έβδομο έτος της βασιλείας του Αλεξάνδρου, γιου του Αλεξάνδρου (πρόκειται για τον Αλέξανδρο Δ', 316-306 π.Χ.)¹⁸¹ και το 14ο έτος της σατραπείας του Πτολεμαίου (του Λάγου, 323-283 π.Χ.), κατά το μήνα Δίο. Πρόκειται, συνεπώς, για το έτος 310 π.Χ, και συγκεκριμένα ανάμεσα στις 17 Ιουλίου-15 Αυγούστου, καθώς τότε τοποθετείται ο μήνας Δίος εκείνου του έτους (Grzybek 1990: 182).

ΣΧΟΛΙΑ

Συμβόλαια γάμου στους παπύρους της Αιγύπτου

Τα συμβόλαια γάμου που προέρχονται από την Αίγυπτο, διακρίνονται σε δύο είδη, τη *συγγραφήν συνοικισίου/ συνοικισίας*, όπως είναι και το σύμβολο που εξετάζουμε, και τη *συγγραφήν όμολογίας* (π.χ. *P.Tebt.* I 104- III 1, 815- *P.Paris* 13- *P.Freib.* III 26, 29, 30- *P.Hib.* II 208).¹⁸²

Στη *συγγραφήν συνοικισίας* που εξετάζουμε ο σύζυγος εμφανίζεται να παραλαμβάνει τη νύφη από τον πατέρα της (για τη μνεία και της μητέρας βλ. παρακ): *λαμβάνει Ἡρακλείδης...* (στ. 2-4) αυτή η διατύπωση αποτυπώνει τον παραδοσιακό θεσμό της έκδοσης, ο οποίος φαίνεται ότι μεταφέρεται από τους Έλληνες στην Αίγυπτο (για την εισαγωγή του ελληνικού ιδιωτικού δικαίου στην Αίγυπτο βλ. Taubenschlag 1936). Γενικότερα, αυτός ο τύπος συμβολαίου γάμου, η *συγγραφή συνοικισίου/συνοικισίας*, έχει θεωρηθεί ως το έγγραφο που πιστοποιεί το γάμο με έκδοση της γυναίκας και με το οποίο ξεκινούσε η συζυγική ζωή του ζευγαριού.¹⁸³ Ο άλλος τύπος συμβολαίου γάμου, η *συγγραφή όμολογίας*, έχει

¹⁸¹ Για τη συμβασιλεία/διαδοχή του Αλεξάνδρου Δ', του γιου της Ρωδάνης, έναντι του Φιλίππου Γ' του Αρριδαίου βλ. Habicht 1973.

¹⁸² Για μία παρουσίαση των διαφορετικών ερμηνειών που έχουν δοθεί σχετικά με την ύπαρξη δύο διαφορετικών εγγράφων για το γάμο βλ. το πρόσφατο έργο του Yiftach-Firanko 2003: 55-72.

¹⁸³ Για το θεσμό της έκδοσης βλ. Vénilhac - Vial 1998: 232-258 (ειδικά στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο σ. 258-264). Σύμφωνα με το δίκαιο της κλασικής Αθήνας, για το οποίο είμαστε καλύτερα πληροφορημένοι, ο νόμιμος γάμος προϋπείθετε την *έγγυον* (συμφωνία) και την *έκδοσιν* (παράδοση) της γυναίκας από τον κηδεμόνα της (*κύριον*), συνήθως τον πατέρα της -ή τον αδελφό της, αν ο πατέρας δεν ζούσε-, προς τον σύζυγό της, το νέο της *κύριον*, χωρίς την ενεργή

θεωρηθεί ως ένα οικονομικό έγγραφο που ρύθμιζε το θέμα της προίκας, συναπτόταν πριν από το γάμο και -αρχικά τουλάχιστον- δεν περιείχε όρους σχετικούς με τις αμοιβαίες υποχρεώσεις των συζύγων και τη σχέση μεταξύ τους, θέματα που ρύθμιζε στη συνέχεια η *συγγραφή συνοικισίου/συνοικισίας* (βλ. ενδεικτικά *P.Tebt.* III 1, 815 fr. 4, 223/2 π.Χ.).¹⁸⁴ Ομως, κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου, καθώς η συζυγική ζωή του ζευγαριού ξεκινούσε πολλές φορές ήδη με τη σύναψη της *συγγραφής όμολογίας*, το έγγραφο αυτό άρχισε να θεωρείται αρκετό για να δηλώσει τον ίδιο το γάμο. Συνακόλουθα, η *συγγραφή συνοικισίου* έπαψε να θεωρείται απαραίτητη και σταδιακά εγκαταλείφθηκε, ενώ όροι που αφορούσαν τη σχέση των δύο συζύγων και τις αμοιβαίες υποχρεώσεις τους εισήχθησαν στη *συγγραφήν όμολογίας* (βλ. ενδεικτικά *P.Tebt.* I 104, 92 π.Χ.). Οι πάπυροι *P.Freib.* III 26, 29, 30 (179/8 π.Χ.) είναι ενδεικτικά μιας μεταβατικής φάσης: και στις τρεις περιπτώσεις ο γάμος έχει ήδη αρχίσει με τη σύναψη της *συγγραφής όμολογίας* και η *συγγραφή συνοικισίου* θα συναφθεί μόνον εάν το ζητήσει η γυναίκα.¹⁸⁵

συμμετοχή της ίδιας της γυναίκας, η οποία με το γάμο περνάει από την κηδεμονία του πατέρα της σε αυτήν του συζύγου της.

¹⁸⁴ Η ερμηνεία αυτή δόθηκε κατ' αρχάς από τον Wolff 1939: 7-34 και υιοθετήθηκε στη συνέχεια από τους περισσότερους μελετητές έως σήμερα: βλ. π.χ. Vatin 1970: 163-206- Modrzejewski 1981- Ogdén 1996: 335-347.

¹⁸⁵ Σύμφωνα με τον Wolff 1939: 25-31 η παρακμή της *συγγραφής συνοικισίου* συνδέεται με την παρακμή της έκδοσης. Η έκδοσις ως θεσμός της πώλης-κράτους που είχε σκοπό να πιστοποιήσει ένα νόμιμο γάμο από τον οποίο θα προέχονταν νομίμα τέκνα που θα εισάγονταν στη φρενιότητα του πατέρα τους, έχασε την πρακτική της αξία στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο, όπου η αυστηρή οργάνωση του πατριαρχικού οίκου δεν μπορούσε να διατηρηθεί. Ήδη κατά το 2ο αι. π.Χ. η έκδοσις αρχίζει να αποτελεί απλά κάτι τυπικό και συνακόλουθα το έγγραφο που την πιστοποιούσε, δηλ. η *συγγραφή συνοικισίου*, παρήκμασε. Ο Ogdén 1996: 337-338 συνδέει περαιτέρω την παρακμή της έκδοσης με την παρακμή του θεσμού της κηδεμονίας της γυναίκας στην Αίγυπτο. Φαίνεται, ωστόσο, ότι ορισμένοι επέμεναν στο θεσμό της έκδοσης για κοινωνικούς κυρίως λόγους και γι' αυτό εξακολουθούσαν να συναπτάνε *συγγραφήν συνοικισίου* έως και την αυτοκρατορική περίοδο (Wolff 1939: 25-31).

Ωστόσο, κατά τον Yiftach-Firanko 2003 η έκδοσις είναι δεδομένη σε όλα τα συμβόλαια γάμου, ακόμη και όταν δεν αναφέρεται (σ. 41-54). Ο ίδιος (σ. 55-72) συνδέει την παρακμή της *συγγραφής συνοικισίου* όχι με την παρακμή της έκδοσης, αλλά με μια άλλη ερμηνεία για τους δύο τύπους

Οι συμβαλλόμενοι και οι μάρτυρες

Τα συμβαλλόμενα μέρη του συγκεκριμένου συμβολαίου είναι ο σύζυγος Ηρακλείδης (μάλλον στρατιώτης στη φρουρά της Ελεφαντίνης) και ο πατέρας της Δημητριάς, Λεπτίνης (πιθανότατα στρατιώτης ή έμπορος στην ίδια περιοχή). Η Δημητρία αποτελεί απλώς το αντικείμενο της συμφωνίας μεταξύ των ανδρών και δεν συμμετέχει καθόλου στη σύνταξη του συμβολαίου. Αλλωστε, σύμφωνα με το ελληνικό δίκαιο, μία γυναίκα δεν έχει καμία νομική εξουσία και δεν μπορεί μόνη της να προχωρήσει στην υπογραφή ενός συμβολαίου, αλλά χρειάζεται πάντα κάποιον άνδρα να ενεργεί ως κηδεμόνας της (κύριος). Το ότι η Δημητρία δεν έχει νομική υπόσταση φαίνεται και από το γεγονός ότι στο μέλλον χρειάζεται κάποιους που θα ενεργήσουν εκ μέρους της ως αντιπρόσωποι (οί μετά Δημητριάς πράσσοντες), προκειμένου να εισπράξουν το ποσό που θα οριστεί να πληρώσει ο σύζυγός της, αν συλληφθεί να παραβαίνει κάποια από τις ορισμένες στο συμβόλαιο υποχρεώσεις του (στ. 12-13, 15). Οί μετά Δημητριάς πράσσοντες μπορεί να είναι ο πατέρας της, ο αδελφός της, άλλοι συγγενείς ή ακόμη και κάποιος τρίτος.

Στο συγκεκριμένο συμβόλαιο αναφέρεται, ωστόσο, ότι ο Ηρακλείδης 'λαμβάνει' την Δημητρία όχι μόνο από τον πατέρα της αλλά και από τη μητέρα της Φλωτίδα. Δεν είναι βέβαιο αν η συμμετοχή της μητέρας στην έκδοση ανάγεται στο δωρικό δίκαιο της Κω, τόπου καταγωγής της οικογένειας της νύφης, καθώς κάποιες επιγραφές από το νησί καταγράφουν τους πολίτες της Κω τόσο με το όνομα του πατέρα όσο και της μητέρας τους (Modrzejewski 1981: 250 και σημ. 75- Pomeroy 1984: 90). Ενδιαφέρουσα είναι, επίσης, η χρήση στο στ. 5 του α' πληθυντικού προσώπου *ημάς*, που αφήνει να διαφανεί η φωνή του ζευγαριού (Modrzejewski 1981: 249).¹⁸⁶

συμβολαίων γάμου που εμφανίζονται στην Αίγυπτο: θεωρεί τη *συγγραφήν όμολογίας* ένα ιδιωτικό έγγραφο που συναπτόταν για το γάμο, και τη *συγγραφήν συναικίστου* το έγγραφο που κατατίθετο αρχικά στο συγγραφοβύλακα και στη συνέχεια στο δημόσιο αρχείο, όταν πλέον αυτό δημιουργήθηκε· σταδιακά, καθώς το αρχικό ιδιωτικό έγγραφο (η *συγγραφή όμολογίας*) άρχισε να συναπτάται σε μια δημόσια υπηρεσία, το δεύτερο (η *συγγραφή συναικίστου*) δεν ήταν πλέον απαραίτητο.

¹⁸⁶ Σε μεταγενέστερους παπύρους εμφανίζονται μητέρες να αναλαμβάνουν την έκδοση της κόρης τους (π.χ. P.Tebé. III 1, 815 fr.4, 223/2 π.Χ.) ή ακόμη και οι ίδιες οι γυναίκες να προχωρούν

Από την ιδιαίτερη μνεία που γίνεται στο συμβόλαιο για τον τόπο κατοικίας του ζευγαριού (στ. 5), ο οποίος πρέπει να οριστεί από κοινού από το σύζυγο και τον πατέρα της νύφης (η μητέρα δεν έχει εδώ κανένα ρόλο), αλλά και από το ότι ορίζεται με έμφαση η ισχύς του συμβολαίου παντού και η διατήρηση αντιγράφων του από τους δύο συζύγους και όχι από κάποιον *συγγραφοβύλακα* (στ. 13-16) διαφαίνεται η πιθανότητα μετακίνησης του ζεύγους. Η μετακίνηση, που σχετίζεται ενδεχομένως με το επάγγελμα/ιδιότητα του Ηρακλείδη (στρατιώτης), θα στερούσε από τη Δημητρία τη δυνατότητα να την αντιπροσωπεύσει μέλος της οικογένειάς της σε κάποια νομική διαδικασία, όπως στην περίπτωση της λύσης του γάμου της, αλλά και γενικότερα να της παράσχει οποιαδήποτε βοήθεια. Γι' αυτό το λόγο το συμβόλαιο προβλέπει ότι στην περίπτωση αυτή θα μπορούσαν να την εκπροσωπήσουν γενικά οί μετά Δημητριάς πράσσοντες (στ. 12-13, 15).

Από τους έξι μάρτυρες (στ. 16-18) οι τρεις (Αντικράτης, Λύσις, Διονύσιος) είναι συμπατριώτες του Ηρακλείδη και προφανώς προέρχονται από το περιβάλλον του, ένας, ο Αριστόδικος, κατάγεται από την Κω και προέρχεται μάλλον από το περιβάλλον του πατέρα της νύφης Λεπτίνης, ενώ ανάμεσά τους υπάρχει και κάποιος από τη Γέλα με το όνομα Κλέων και ένας Κυρηναίος, ο Αριστόμαχος (για την *έξαμάρτυρον συγγραφήν* βλ. *Jur.Pap.* σ. 101-103).

Η προίκα

Η προίκα που δίνεται στον Ηρακλείδη από τον πατέρα της Δημητριάς περιγράφεται ως *φερνή* και αποτελείται από ρουχισμό και κοσμήματα, δηλ. κινητά αντικείμενα που ικανοποιούν τις προσωπικές ανάγκες της νύφης (στ. 4, 11-12).¹⁸⁷ Καθώς την περίοδο αυτή οι μετακινήσεις ήταν συνεχείς, μία προίκα αποτελούμενη από κινητά αντικείμενα θα ήταν πιθανότατα πιο επιθυμητή (Pomeroy 1984: 91). Τέτοιου τύπου προίκα δεν προσφέρει παρά μόνον έμμεσο οικονομικό όφελος στο σύζυγο, καθώς τον απαλλάσσει από το να προμηθεύσει

στην 'αυτοέκδοσή' τους (P.Giss. II 2, 173 π.Χ.), ενεργώντας, ωστόσο, πάντα με έναν *κυριον* (Vatin 1970: 166-180 Pomeroy 1984: 89-91).

¹⁸⁷ Σύμφωνα με τον Vatin 1970: 199-200, η *προίκα* αποτελούνταν από αντικείμενα κινητά ή ακίνητα, ενώ η *φερνή* μόνο από κινητά (*φερνή < φέρω* = αυτό που μπορεί κάποιος να φέρει μαζί του). Για τους δύο όρους *προίκα* και *φερνή* βλ. και Vèrilhac - Vial 1998: 135-140. Για τη σύσταση της προίκας στα συμβόλαια γάμου από την Αίγυπτο βλ. επίσης Vèrilhac - Vial 1998: 174-176.

ο ίδιος στη σύζυγό του τα είδη αυτά επιβαρύνοντας τα οικονομικά του δικού του οίκου. Η προίκα (*pherne*) της Δημητριάς ορίζεται ότι έχει αξία 1000 δραχμών, ένα ποσό αρκετά σημαντικό.¹⁸⁸

Η προίκα ήταν εθιμικά επιβεβλημένη στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, αν και δεν ήταν νομικά απαραίτητη για την ολοκλήρωση ενός γάμου. Προσφερόταν από τον *κύριον*, τον κηδεμόνα της νύφης, στο μέλλοντα σύζυγο (Wolff 1952: 157-181- Wolff 1957). Στο συμβόλαιο που εξετάζουμε και χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., η προίκα προσφέρεται στο σύζυγο από τον πατέρα της νύφης. Σε συμβόλαια γάμου του 3ου αι. π.Χ. (π.χ. *P.Tebt.* III I, 815) εμφανίζεται ακόμη και η μητέρα μόνη να προσφέρει την προίκα στο σύζυγο της κόρης της, ενώ από τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. σε συμβόλαια που προέρχονται από τη χώρα της Αιγύπτου ο σύζυγος δηλώνει ότι έχει λάβει την προίκα απευθείας από την ίδια τη γυναίκα του (π.χ. *P.Freib.* III 29- *P.Tebt.* I 104). Ωστόσο, σε ορισμένα συμβόλαια από την Αλεξάνδρεια (*συγχωρήσεις*) την προίκα εξακολουθούν να προσφέρουν οι γονείς ως και τα τέλη του 1ου αι. π.Χ. (π.χ. *BGU IV* 1100, 1102). Η πόλη φαίνεται να είναι πιο συντηρητική σε σχέση με τη χώρα της Αιγύπτου στο θέμα αυτό.

Οι υποχρεώσεις των συζύγων και το διαζύγιο

Στα συμβόλαια γάμου της πολεμιακής Αιγύπτου ένα μεγάλο τμήμα αφιερώνεται στις υποχρεώσεις των δύο συζύγων και στις αντίστοιχες κυρώσεις σε περίπτωση που δεν τις τηρήσουν, αλλά και στην ενδεχόμενη διάλυση του γάμου (για τις υποχρεώσεις των συζύγων βλ. και Vèrilhac – Vial 1998: 267-279).

Στο υπό εξέταση συμβόλαιο η παράβαση των υποχρεώσεων της συζύγου περιγράφεται σύντομα: *εάν δε τι κακοτεχνούσα άλισκηται έπι αίσχυνηι του άνδρος Ηρακλείδου* (στ. 6). Αν και εν πρώτοις φαίνεται να υπονοείται κυρίως η μοιχεία, υπάρχουν και άλλες πράξεις που θα μπορούσαν να επιφέρουν ντροπή στο σύζυγο, όπως η απρεπής δημόσια συμπεριφορά και ενδυμασία της γυναίκας. Ας σημειωθεί ότι σε άλλα συμβόλαια, κυρίως του 2ου αι. π.Χ.,

¹⁸⁸ Πρόκειται για την τρίτη σε αξία προίκα που αναφέρεται σε συμβόλαιο γάμου- η μεγαλύτερη προίκα αναφέρεται στον *P.Giss.* II 2. Για το ύψος της προίκας στα συμβόλαια γάμου βλ. Vèrilhac – Vial 1998: 170-172.

ορίζονται επακριβώς οι υποχρεώσεις της γυναίκας.¹⁸⁹ Ο Ηρακλείδης θα πρέπει να αποδείξει τις ενδεχόμενες κατηγορίες εναντίον της συζύγου του μπροστά σε τρεις άντρες τους οποίους θα πρέπει να εγκρίνει και η Δημητρία (στ. 7-8).¹⁹⁰ Η ασαφής διατύπωση των υποχρεώσεων της Δημητριάς αφήνει περιθώριο για διαφορετικές εκτιμήσεις σχετικά με το αν η συμπεριφορά της είναι κακή και ντροπιάζει το σύζυγό της. Αν, ωστόσο, οι τρεις άνδρες θεωρήσουν ότι η Δημητρία έχει υποπέσει σε κάποια τέτοια πράξη, θα στερηθεί την προίκα της (στ. 7). Η στέρηση της προίκας της γυναίκας στην περίπτωση διαζυγίου από δική της υπαιτιότητα εμφανίζεται κυρίως στις αλεξανδρινές *συγχωρήσεις* (π.χ. *BGU IV* 1050), ενώ τα περισσότερα συμβόλαια γάμου από την πολεμιακή χώρα, αν και αναφέρουν αναλυτικά τις υποχρεώσεις της συζύγου, δεν κάνουν μνεία κυρώσεων στην περίπτωση που εκείνη δεν τις τηρήσει. Πρέπει να σημειωθεί ακόμη, ότι σύμφωνα με το δίκαιο της κλασικής Αθήνας σε περίπτωση διάλυσης του γάμου κάτω από οιοδήποτε συνθήκες η προίκα επέστρεφε στην οικογένεια της γυναίκας (MacDowell 1996: 140).

Στο προκειμένο συμβόλαιο οι υποχρεώσεις του συζύγου ρυθμίζονται πιο αναλυτικά σε σχέση με αυτές της γυναίκας (στ. 8-9). Ο Ηρακλείδης οφείλει να παρέχει στη σύζυγό του ότι ταιριάζει σε ελεύθερη γυναίκα, δηλ. όχι μόνο τα είδη πρώτης ανάγκης, αλλά όλα όσα κάνουν μία ελεύθερη γυναίκα σεβαστή – κυρίως ρούχα και κοσμήματα. Απαγορεύεται να φέρει άλλη γυναίκα στο σπίτι ή να αποκτήσει παιδιά από άλλη γυναίκα. Είναι ενδιαφέρον ότι το συμβόλαιο απαγορεύει μόνο τη μοιχεία που διαπραχτείται εντός του οίκου.¹⁹¹ Δεν απαιτείται μονογαμία εκτός σπιτιού, αρκεί οι ενδεχόμενες ερωτικές σχέσεις να μην οδηγήσουν στην απόκτηση παιδιών. Με την απαγόρευση της απόκτησης παιδιών από κάποια άλλη γυναίκα διασφαλίζεται αφενός η θέση της Δημητριάς

¹⁸⁹ Οφείλει υπακοή στο σύζυγό της, της απαγορεύεται η έξοδος από το σπίτι κατά τη νύχτα αλλά και κατά την ημέρα χωρίς την άδεια του συζύγου της, απαγορεύεται να καταστρέφει τον κοινό οικο και να ντροπιάζει το σύζυγό της και βέβαια να διατηρεί ερωτικές σχέσεις με άλλον άντρα (π.χ. *P.Tebt.* I 104- *P.Gen.* 21).

¹⁹⁰ Στα μεταγενέστερα συμβόλαια τα ζευγάρια που βρισκόνταν σε διαφωνία και ήθελαν να λύσουν το γάμο τους απευθύνονταν πιθανόν σε κανονικά δικαστήρια (Vatin 1970: 196).

¹⁹¹ Σε μεταγενέστερα συμβόλαια από την πολεμιακή χώρα οι όροι σχετικά με τη μοιχεία του συζύγου είναι περισσότεροι και πιο συγκεκριμένοι επιβάλλοντας σημαντικούς περιορισμούς στη σεξουαλική ελευθερία του (βλ. π.χ. *P.Tebt.* I 104- III 2, 974- *P.Freib.* III 30 *P.Giss.* 12- *P.Gen.* 121).

ως νόμιμης σύζυγος, αφού μόνον εκείνη μπορεί να φέρει στον κόσμο τα παιδιά του σύζυγού της, και αφετέρου η θέση των παιδιών της. Καθώς στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο δεν υπάρχει νομικό πλαίσιο που να εξασφαλίζει τη θέση της γυναίκας ως νόμιμης σύζυγος και των παιδιών της ως νόμιμων τέκνων διακρίνοντάς τα από τα νόθα, κρίνεται απαραίτητη η ύπαρξη των απαγορεύσεων αυτών στα ιδιωτικά συμβόλαια γάμου (Ogden 1996: 340). Απαγορεύεται, τέλος, ο σύζυγος να κακομεταχειρισθεί (κακοτεχνείν) με οποιονδήποτε τρόπο τη Δημητρία. Η ασάφεια εξασφαλίζει τη σύζυγο από οποιαδήποτε συμπεριφορά που θα μπορούσε να προκαλέσει κάποιο σκάνδαλο και να την προσβάλει στον κοινωνικό της περίγυρο.

Αν ο Ηρακλείδης παραβεί κάποιον από τους όρους του συμβολαίου και η Δημητρία το αποδείξει μπροστά σε τρεις άνδρες κοινής αποδοχής, οφείλει όχι μόνο να επιστρέψει την προίκα, αλλά και να καταβάλει, επιπλέον, ως πρόστιμο ένα ποσό ισάξιο αυτής, δηλ. 1000 δραχμές *ἀργυρίου* Αλεξανδρείου (στ. 11-12).¹⁹² Η ενδεχόμενη καταδίκη του σύζυγος από τους τρεις άνδρες θα έχει την ισχύ δικαστικής απόφασης (στ. 12: *ἡ δὲ πράξις ἔστω καθάπερ ἐγὼ δικῆς κατὰ νόμον τέλος ἔχουσης*· για τον όρο αυτό βλ. Wolff 1941: 72, 418-438) και συνεπάγεται δικαίωμα κατάσχεσης της περιουσίας του “τόσο στην ξηρά όσο και στη θάλασσα”, προκειμένου να εισπραχθεί το πρόστιμο των 1000 δραχμών (στ. 11-

¹⁹² Είναι η μοναδική φορά που ορίζεται τόσο υψηλό πρόστιμο σε μεταγενέστερα συμβόλαια το πρόστιμο αγγίζει το ήμισυ της αξίας της προίκας (*ἡμίολιον*, π.χ. P.Hib. II 208· P.Gen. I 21· BGU IV 1050), ενώ σε κάποιες άλλες περιπτώσεις ο σύζυγος οφείλει να επιστρέψει μόνον την προίκα (π.χ. P.Tebt. I 104· BGU IV 1100). Γενικά το πρόστιμο μάλλον επέιχε την έννοια τόκου του αρχικά δοθέντος ποσού-προίκας. Ως *ἀργύριον* Αλεξανδρείου εννοείται το αργυρό νόμισμα που κοβόταν στο όνομα του Αλεξάνδρου, είτε όσο ο Αλέξανδρος βρισκόταν εν ζωή είτε μετά το θάνατό του από τους διαδόχους του (βλ. Knoepfler 1989). Το αργυρό αυτό νόμισμα ήταν αττικού σταθμητικού κανόνα και, όσο ζούσε ο Αλέξανδρος, έφερε στον εμπροσθότυπο την κεφαλή του Ηρακλή με Λεοντή και στον οπισθότυπο το Δία καθισμένο σε θρόνο και επιγραφή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. Στο νομισματοκοπείο της Αλεξανδρείας το 322/1 π.Χ., μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου, η κεφαλή του Ηρακλή με Λεοντή αντικαταστάθηκε από αυτήν του Αλεξάνδρου με δορά ελέφαντος, ενώ στη συνέχεια, το 314/3 π.Χ., αντικαταστάθηκε και ο Δίας στην πίσω όψη του νομίσματος από τη μαχόμενη Αθηνά (Zervos 1967). Αλλά και μετά τις μεταβολές αυτές το νόμισμα που κοβόταν στην Αλεξανδρεία διατηρούσε την επιγραφή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ στον οπισθότυπο και θεωρούνταν Αλεξανδρείων.

13). Η φράση *πάντων και ἐγγαίων και ναυτικῶν* είναι τυπική στα ελληνικά κείμενα (π.χ. Δημοσθ., *Κατὰ Λακρ.* 12), ενώ στα παπυρικά έγγραφα της Αιγύπτου θα αντικατασταθεί σύντομα με μια έκφραση που ταιριάζει περισσότερο στη γεωγραφία της χώρας: *ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῶι πάντων* (βλ. π.χ. P.Freib. III 30 στ. 28· BGU IV 1050 στ. 18). Η κατάσχεση απαντά μόνο σε ένα ακόμη συμβόλαιο από τη χώρα της Αιγύπτου (P.Hib. II 208), ενώ είναι συνηθής στις αλεξανδρινές *συγχωρησεις* (π.χ. BGU IV 1050-1052, 1098-1101).

Μ. Στεφάνου

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΝΘΟΛΟΓΙΟ

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ ΠΑΠΥΡΟΙ
ΤΗΣ ΜΕΤΑΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

κείμενα, μετάφραση, σχολιασμός

Επιμέλεια : Σοφία Ανεζήρη

ΑΘΗΝΑ 2009